



Kokonaisvaltaista kotoutumista vauvasta vaariin

Jenni Alisaari ja Satu Rakkolainen-Sossa

Suomeen muutetaan eri syistä. Vuonna 2014 ylivoimaisesti suurin osa (54 %) maahamme muuttaneista on tullut perheen tai rakkauden vuoksi. Muita syitä Suomeen saapumiselle ovat työnteko, turvapaikan haku, pakolaisuus tai kansainvälisen suojelun tarve, opiskelu tai jokin muu syy, kuten paluumuutto. Vuonna 2014 työn perässä Suomeen muuttaneiden osuus oli 18 prosenttia ja suojeluperusteisen saapuneiden osuus 11 prosenttia. (Sutela & Larja 2015.) Vaikka nykyhetkellä suojeluperusteisesti saapuneiden määrä onkin kasvanut, se muodostaa edelleen vain pienen osan tulijoiden joukosta. Osalla Suomeen tulijoista on sukujuuret Suomessa, kuten on monissa kansainvälisissä perheissä, joissa toinen vanhemmista on suomalainen. Tällöin perheen lapsilla saattaa olla jo suomen kieli hyvin hallussa Suomeen muutettaessa. Toiset taas joutuvat aloittamaan uuden elämänsä täysin alusta. Jokaisella tulijalla on oma polkunsä ja tarinansa: näiden tarinoiden kuulemiseen ja huomioimiseen tulisikin antaa aikaa ja mahdollisuuksia.

Kotoutuminen on kokonaisvaltainen ja kaksisuuntainen prosessi. Kotoutumiseen on hyvät edellytykset, kun halu kotoutua kumpuaa muuttajasta itsestään ja vastaanottava yhteiskunta suhtautuu tulijaan myönteisesti ja toivottaa hänet tervetulleeksi. Aina asiat eivät kuitenkaan ole näin yksinkertaisia. Kotoutuminen on pitkä jatkumo, jonka aikana voi kokea yhtä vaihtelevia tunteita kuin vuoristoradassa. Eri-ikäisinä Suomeen saapuneet kohtaavat erilaisia vaikeuksia ja mahdollisuuksia ikäänsä liittyen. Lapsi saattaa sopeutua ainakin pinnallisesti tarkasteltuna aikuista helpommin, mutta toisaalta lapset ovat myös haavoittuvia ja erityisen tuen tarpeessa. Varhaisvaiheessa annettu tuki kantaa hedelmää, ja varhaiskasvatuksen aitoon arvostamiseen ja kehittämiseen

tulee panostaa entistä enemmän. Tämä tuodaan esiin uuden varhaiskasvatussuunnitelman (Vasu 2017) luonnoksessa, jossa kielellinen ja kulttuurinen moninaisuus on nostettu oikeutetusti erityiskysymyksestä osaksi tavoitteellista varhaiskasvatusta.

Tulijoiden koulutustaustat vaihtelevat, ja joukkoon mahtuu niin korkeasti koulutettuja kuin lukutaidottomiakin. Kaikenikäisillä kotoutuminen kytkeytyy kuitenkin elämän mielekkyyteen: peruskouluikäisillä siihen liittyy keskeisesti opiskelukielen saavuttaminen, nuorilla jatkokoulutuspaikka ja työikäisillä työ. Ikääntyneet ihmiset taas saattavat kaivata kipeämmin vanhaan kotimaahansa ja kokea vaatimukset uuden elämän aloittamisesta ja uuden kielen oppimisesta koviksi. He eivät välttämättä saa kielestä kiinni niin nopeasti ja tehokkaasti kuin yhteiskunta vaatii ja odottaa. Maisa Martin (1999) kirjoitti kielen merkityksestä eri ikäryhmille artikkelissaan "Kielen merkitys siirtolaiselle vauvasta vaariin". Martinin mukaan kieli on osa ihmisen identiteettiä ja merkittävä tekijä ympäröivään yhteisöön sitoutumisessa. Lisäksi tunteet ja arvot liittyvät kieleen merkittävästi. Martin (1999, 2) kirjoittaa myös siitä, miten suomalaisten muutettua siirtolaisina työn perässä Ruotsiin puutteet suomalaisten kielellisissä mahdollisuuksissa ilmaista itseään ja identiteettiään uudessa asuinmaassaan aiheuttivat kolhuja itsetuntoon ja estivät samalla kotoutumista: "Siirtolaisten hyvinvoinniksi ei riittänytkään työpaikka, asunto, Volvo ja välttävä arkielämästä selviäminen ruotsiksi." Martinin tavoin haluamme kiinnittää huomiota kotoutumiseen kaikissa ikäryhmissä, vauvasta vaariin.

Maahanmuutto herättää paljon ajatuksia ja kysymyksiä, välillä hyvinkin koskettavia. Tämän pääkirjoituksen toisen kirjoittajan tytär pohti viisivuotiaana eräänä arki-aamuna aamupalapöydässä "maahanmuuton hyviä ja huonoja puolia". Pitkään maahanmuuttajien parissa työskennellyt äiti halusi kuulla tarkemmin tyttärensä mietteistä. Vastaus kuului: "Hyvää on, että saa uusia kavereita ja tutustuu uusiin ihmisiin ja paikkoihin, huonoa on kamala ikävä niitä ihmisiä siellä vanhassa maassa." Toinen meistä kirjoittajista on maahanmuuttoon liittyvän työnsä lisäksi elänyt itse maahanmuuton vaiheet. Hänen kielialueelta toiselle muuttanut lapsensa on pohtinut muutosta vuosien ajan myös kaikkien kieltensä näkökulmasta. Lisäksi muutto Suomessa murrealueelta toiselle on herättänyt lapsessa paljon kielellisiä pohdintoja. Monikielisillä lapsilla kielellinen tietoisuus voikin olla vahva, ja muutokset kielellisessä ympäristössä kasvattavat sitä entisestään. Maahanmuuttoa voivat värittää koti-ikävän ja kielellisten pohdintojen lisäksi monet muutkin kysymykset: Missä koti sitten oikeastaan on? Mistä on luovuttava muutettaessa vieraaseen maahan? Mitkä ovat muuton syyt ja niiden vaikutukset sopeutumiseen? Kuinka paljon omaa kulttuuriaan pystyy vaalimaan?

Kuinka paljon on omaksuttava uutta päästäkseen osalliseksi uuteen yhteiskuntaan? Miten saa tasavertaista kohtelua? Kysymysten lista on loputon.

Kielitaitoa ja osallisuutta

Turvapaikanhakijoiden kotoutumista leimaa ja hidastaa päätöksen odottaminen, huoli taakse jääneistä sekä epävarmuus tulevaisuudesta. Miten voi kotoutua maahan, jos ei tiedä, saako jäädä? Virallisten päätösten odottamisen lisäksi on odotettava myös kielenopetuksen alkamista. Virallisten järjestelmien ohella onkin tarjolla monenlaista vapaaehtoisvoimin järjestettyä toimintaa saunailloista ja jalkapallojoukkueista kielenopetukseen. Erilaiset vapaaehtoisten tarjoamat toiminnot aktivoivat turvapaikanhakijoita ja tuovat omanlaista joustavuutta kotoutumisen mekanismeihin. Kotouttamisessa ihmisten osallisuuden onkin syytä olla keskiössä. Sopeutuminen ja oman paikan löytäminen uudesta ympäristöstä mahdollisesti täysin uuden kielen keskeltä vie kuitenkin aikaa.

Kieli on keskeinen elementti kotoutumisessa. Iso kysymys on, millainen kielitaito riittää kussakin tilanteessa. Uuden kielen omaksuminen vie aikaa, eikä sitä aina tunnu olevan tarjolla tarpeeksi. Aikaa tarvitaan myös kielenoppijan kanssa keskusteltaessa varsinkin varhaisvaiheessa. Tässä suomen kielen syntyperäiset puhujat tarvitsevatkin harjaannusta: miten puhua kielenoppijan kanssa siten, että molemmat osapuolet voivat ymmärtää toisiaan. [Selkokeskuksen Puhu selkokieltä -kampanjan](#) ohjeet tarjoavat oivallisia konkreettisia vinkkejä siihen, miten vasta kieltä opettelevalle kannattaa puhua. Esimerkiksi omaa puhetta voi havainnollistaa eleiden ja ilmeiden lisäksi vaikkapa piirtämällä tai muuunlaisin visuaalisin keinoin. Samaa asiaa tuotiin esiin Kieliverkoston sekä opetus- ja kulttuuriministeriön järjestämässä huhtikuuisessa Kieliparlamentissa. Parlamentin tuloksena julkaistussa kannanotossa todettiin: "Olemme kaikki kielellisiä resursseja toisillemme" (Kieliverkosto 2016). Olemme siis kaikki kielenopettajia kohtamillemme kielenoppijoille: toivottavaa esimerkiksi olisi, että kieltä ei automaattisesti vaihdettaisi englanniksi, kun keskustelukumppanin ääntäminen poikkeaa totutusta.

Maissa, joissa on totuttu puhumaan omaa äidinkieltä muualta tulleille – kuten Saksassa – osataan puhua aloittelevalle kielenoppijalle. Myös kielenoppijan puhetta on opittu kuuntelemaan ja ymmärtämään herkemmin kuin Suomessa. Suomenoppijoilta kuuleekin mitä kummallisimpia tarinoita siitä, miten heille on puhuttu kielitaidon alkuvaiheessa tai millaisiin tilanteisiin he ovat joutuneet, kun eivät ole ymmärtäneet kieltä. Eräs opiskelija kertoi, miten hänelle oli alkeisvaiheessa alettu tavuttaa puhetta,

jotta hän olisi ymmärtänyt paremmin. Toinen taas kertoi, miten hän oli Suomeen muutettuaan pitkään ihmetellyt, mitä ihmiset hänestä oikein halusivat toistelllessaan kummallista sanaa "tumunkaa". Sanakirjasta ei selitystä ymmärrettävästi löytynyt. Molemmipuolinen halu ja kyky ymmärtää sekä toisia että tilanteita edistää sopeutumista. Ympäröivän yhteisön empatia on tärkeä elementti kotoutumisessa – ja kaikessa inhimillisessä kanssakäymisessä.

Kotoutumiseen ja kielitaidon kehittymiseen liittyy keskeisesti osallisuuden käsite. Miten maahanmuuttaja pääsee osalliseksi uuden asuinmaansa yhteisöihin? Onko muualta tullut aina "ulkomaalainen", joka joutuu vuodesta toiseen vastaamaan "Mistä sinä olet kotoisin?" -kysymykseen? Hyväksytäänkö maahanmuuttajat osaksi yhteiskuntaa sellaisina kuin he ovat? Entä milloin ihminen sitten on kotoutunut? Mikä riittää ja mikä on tavoite? Onko tavoitteena jonkinlainen suomalaisuus? Vielä tärkeämpi kysymys on, milloin ihminen ei ole enää *toisen kielen oppija* ja *toisen kielen puhuja*. Heini Lehtonen (2015) on tarkastellut tätä ansiokkaasti väitöskirjatutkimuksessaan. Lehtonen käsittelee myös sitä, kuka on *suomenkielinen* ja mitkä tekijät tekevät kielestä äidinkielen ja mitkä toisen kielen. On myös syytä pohtia, kutsutaanko *toisen polven maahanmuuttajia* aina maahanmuuttajiksi tai *maahanmuuttajataustaisiksi* ja edelleen toisen kielen puhujiksi? *Toisen kielen oppija* -termin tilalle olisi hyvä Suomessakin ottaa laajemmin käyttöön termi *monikielinen oppija*, joka ei erottelisi ihmisiä kategorisesti toisiksi.

Kielellisen monimuotoisuuden lisääntyttyä yhteiskunnassa ollaan siirtymässä yksikielisyysajattelusta monikielisyysnäkökulmaan. Tähän liittyy kaikkien kielten arvostaminen aidosti ja oikeasti suomen rinnalla. Perusopetuksen ensi syksynä asteittain voimaan tuleva opetussuunnitelma on ottanut suuren ja tärkeän harppauksen tässä: oppilaiden mahdollisimman laajaa kielellistä repertuaaria on tuettava eri oppiaineiden opetuksessa, ja eri kielet on nähtävä toisiaan tukevinä, ei keskenään kilpailevina (Opetushallitus 2014). Tulijoiden kielivarannot ovat myös arvokas taloudellinen pääoma Suomelle: globaalia kauppaa käytäessä eri kielten osaaminen on suuri valtti. Monilla maahanmuuttajilla on hallussaan hyvinkin laajoja kielirepertuaareja; eri asia sitten on, osataanko niitä hyödyntää. Eri kielten puhujien asiantuntemus pitäisikin saada oikeasti käyttöön, myös kouluissa. Monikielisyydelle voi antaa tilaa eri tilanteissa luontevasti, eikä opettajan aina tarvitse osata käytettyä kieltä. Opettajakin voi oppia paljon oppilailtaan. Suomessa tarvitaan ylipäänsä entistä enemmän luovia ja kauaskantoisia ratkaisuja siihen, miten tulijoiden tiedot ja taidot saataisiin näkyviin ja käyttöön tehokkaasti. Työ- ja elinkeinoministeriön, Yhtäköyttä-hankkeen ja Terveiden ja hyvinvoinnin laitoksen organisoima Maahanmuuttajien tietotaidon hyödyntäminen -tiedonkeruu niin kutsutun [maahanmuuttoarvioinnin](#) yhteydessä on tervetullut askel

tähän suuntaan.

Kotoutumisen moninaisuus teemanumeron kirjoituksissa

Tämän teemanumeron artikkeleissa kotoutumista tarkastellaan monesta näkökulmasta. Ensimmäisessä artikkelissa *Satu Rakkolainen-Sossa* käsittelee kotoutumisen tukemista varhaiskasvatuksessa. Varhaiskasvatus onkin avainasemassa kotoutumisen edistäjänä. Perheiden ja varhaiskasvatuksen henkilökunnan kasvatuskumppanuuden hengessä tekemä yhteistyö on olennainen osa lasten sopeutumista ja heidän kasvamistaan yhteiskuntamme tasavertaisiksi jäseniksi. Rakkolainen-Sossa käsittelee tätä erityisesti monikielisten perheiden, lasten ja varhaiskasvatuksen näkökulmasta. Maahanmuuttajille tarkoitettussa perusopetukseen valmistavassa opetuksessa tehdään myös tärkeää työtä kielitaidon ja kotoutumisen tukemiseksi. Heterogeenisen oppijajoukon opettaminen ei ole aina helppoa, mutta valmistavan opetuksen tärkeys on todettu muun muassa Kansallisen koulutuksen arviointikeskuksen teettämässä yhdeksäsluokkalaisten suomi toisena kielenä -arvioinnissa (Kuukka ja Metsämuuronen 2016). Tästä kirjoittavat *Tiina Forsell*, *Pia Hiltunen*, *Maarit Pihlava* ja *Jenni Alisaari* valmistavaa opetusta käsittelevässä artikkelissaan.

Valmistavan opetuksen opettajien lisäksi myös omakieliset opettajat ja yläkoulujen opinto-ohjaajat ovat ensisijaisen tärkeässä roolissa tutustuttaessaan koko perhettä suomalaiseen koulujärjestelmään, joka tuntuu usein hyvinkin oudolta ja ihmeelliseltä. *Samran Khezri* kirjoittaa artikkelissaan, että omakielisten opettajien mahdollisuudet toimia kulttuuritulkkeina ja linkkeinä kodin ja koulun välisessä yhteistyössä ovat usein paremmat kuin ammattitulkkien. *Suzan Khoshnau* taas kirjoittaa opinto-ohjaajien tärkeästä tehtävästä tarjota realistista informaatiota jatko-opintoihin hakeutumisesta koko perheelle, ei vain oppilaalle. Monissa kulttuureissa ammatinvalintakysymykset ratkaistaankin koko perheen tai jopa suvun voimin, mikä voi toisinaan tuntua suomalaisista opettajista vieraalta. Koulumaailmaa tarkastellaan myös teemanumeron viidennessä artikkelissa: *Sanna Voipio-Huovinen* kirjoittaa oppilaiden kielellisiä resursseja, kieli-identiteettejä ja kielikäsitteitä tarkastelemaan tekeillä olevaan väitöskirjatutkimukseensa pohjautuen monikielisten oppilaiden ja kielitietoisien koulun näkökulmasta. Keskeinen kysymys on, miten oppilaiden kielelliset resurssit saadaan näkyviin ja miten koko koulu voi hyötyä siitä kielitietoisuuden hengessä.

Vastaanottokeskusten suomen kielen opetuksen tilanne ja odotusajan venyminen on herättänyt paljon keskustelua. Vapaaehtoisille kielioppaille kielenohjauksen avuksi

tarkoitettu Toisto-kielenopetusmenetelmästä kirjoittavat tässä lehdessä *Saara Huilla*, *Tapani Möttönen* ja *Maria Ahlholm*. He luovat katsauksen Suomen kieli sanoo tervetuloa -hankkeen puitteissa kehitetyn menetelmän syntyvaiheisiin, sen taustalla vaikuttavaan kieliteoreettiseen näkemykseen ja menetelmän käyttöön. Kaksi viimeistä artikkelia taas käsittelevät ikääntyneitä maahanmuuttajia. Ikä on kulttuurisidonnainen käsite, ja ikääntyville maahanmuuttajille uuden asuinmaan kielen ja tapakulttuurin haltuunotto saattaa olla haasteellista. *Erja Stolt* ja *Matleena Aarikallio* käsittelevät tätä tekstissään Vuolle-opiston maahanmuuttajatyössä kerättyjen kokemusten näkökulmasta. Heidän kirjoituksessaan nousee hyvin esiin se, miten tärkeää elämän merkityksellisyys on kotoutumisen onnistumisen kannalta. *Susanna Lehtovaara* puolestaan kirjoittaa artikkelissaan Käpyrinne ry:n Jade-projekteissa tehdyistä havainnoista: miten ikääntyvät maahanmuuttajat onnistuvat rakentamaan uuden kodin Suomeen ja pääsemään osallisiksi suomalaiseen yhteiskuntaan, ja mikä on kielen merkitys tässä prosessissa. Kyseisessä artikkelissa tuodaan myös esiin ajatus kotiutumisesta, josta me kirjoittajat olemme pitäneet jo kauan. [Kielitoimiston sanakirjan](#) mukaan kotiutua-verbin eräs merkitys on "ruveta viihtymään jossain". Tämä on mielestämme tärkeä näkökulma kotoutumiseen.

Tulevaisuudennäkymiä

Kuten helmikuussa 2016 Suomi toisena kielenä -opettajat ry:n järjestämässä Kotoutuminen nyt -seminaarissa ja yhdistyksen kannanotoissa on tuotu esiin, S2-opettajat ovat olleet pitkään päivittäin työssään tekemisissä kansainvälisyyden, monimuotoisuuden ja kotoutumiseen liittyvien asioiden kanssa ja ovat S2-opetuksen lisäksi asiantuntijoita myös näissä teemoissa. Vapaaehtoisia kielioppaita tarvitaan myös, mutta S2-opettajilla on rautainen ammattitaito ja pätevyys opettaa suomea. Tätä tulisi arvostaa enemmän, opettajien asemaa tulisi parantaa ja kotoutumiskoulutuksen kenttää saada järjestettyä tehokkaan systemaattiseksi ja vakiintuneeksi. Tarvitaan myös entistä enemmän tutkimusta erityisesti monikielisydestä, S2-alaan liittyvistä teemoista ja kielen asemasta kotoutumisessa.

Ensi syksynä asteittain voimaan tulevat perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet (Opetushallitus 2014) vaativat kaikilta opettajilta kielitietoisuutta eri oppiaineiden opetukseen, ja valmistavan opetuksen oppilaita tulee lähiaikoina siirtymään ennätysmäärä perusopetukseen. Nämä asettavat haasteita monille opettajille: tietoa monikielisten oppilaiden opettamisesta tarvitaan kipeästi. Opettajien ammattijärjestö OAJ on nostanut kulttuurisen ja kielellisen moninaisuuden yhdeksi keskeiseksi teemaksi, joka vaatii uusia toimia. [OAJ:n Kotoutumiskompassissa](#) vaaditaan

muun muassa lisää koulutusta opettajille sekä opettajankoulutuksessa että täydennyskoulutuksena. Tämä on myös Suomi toisena kielenä -opettajat ry:n toiveena: kielitietoisesta aineenopetuksesta ja S2-opetuksesta on saatava lisää koulutusta opettajille sekä perustutkinto- että täydennyskoulutukseen. Opetus- ja kulttuuriministeriö onkin jo osittain vastannut tähän haasteeseen: Uusia OKM:n rahoituksen tuella aloitettuja koulutuksia ovat muun muassa Turun ja Oulun yliopistojen yhteistyössä toteutettava valmistavan opetuksen opettajan työhön lisävalmiuksia antava täydennyskoulutus sekä ensi syksynä [Turussa](#) ja [Tampereella](#) alkavat Monikulttuurisuus opetustyössä -erikoistumiskoulutukset. Myös perustutkintokoulutukseen tarvitaan kuitenkin lisää oppimismahdollisuuksia S2-opetuksesta. S2-opetus eroaa sen verran suomen kieli ja kirjallisuus -oppiaineen opetuksesta, että sen opettamisesta ja ylipäänsä toisen kielen oppimisesta on tarjottava tietoa opettajaopiskelijoille. Äidinkielen ja kirjallisuuden opettajat ovat valmistuessaan automaattisesti muodollisesti päteviä S2-opettajia. Samoin luokanopettajat voivat opettaa niin oman kuin muidenkin luokkien oppilaille suomea toisena kielenä, mutta molemmat opettajaryhmät tarvitsevat perehdytystä siihen.

Opettajien kouluttamisen ohella Suomessa tarvitaan yhtenäisen, kokonaisvaltaisen näkemyksen jakava koulutusrintama kotoutumiskoulutukseen ja kaiken kaikkiaan mielekäs koulutusjatkumo vauvasta vaariin. Kieli, identiteetti ja kotoutuminen nivoutuvat kiinteästi toisiinsa: Suomen kielen taito edistää omalta osaltaan kotoutumista. Tulijoiden kielenoppimista sekä myönteisen monikielisen kieli-identiteetin rakentumista tulisikin tukea mahdollisimman tehokkaasti ja monipuolisesti tulijoiden kaikki kielet huomioiden. Tämä onnistuu parhaiten, kun systemaattinen kielenopetus ja ystävällinen arkinen vuorovaikutus yhdistyvät toisiinsa luontevasti. Kun tähän linkittyy vielä elämän kokeminen mielekkääksi, kotiutumisen on hyvät edellytykset onnistua.

Jenni Alisaari toimii yliopisto-opettajana Turun yliopiston opettajankoulutuslaitoksella ja on S2-opettajat ry:n puheenjohtaja. Lisäksi hän tekee väitöskirjatutkimusta laulamisen yhteydestä kielenoppimiseen. Aiemmin hän on toiminut alakoulun S2-opettajana.

Satu Rakkolainen-Sossa on suomi toisena ja vieraana kielenä -opettaja ja saksan opettaja, joka on työskennellyt opetustehtävissä eri oppilaitoksissa sekä Suomessa että ulkomailla. Tällä hetkellä hän tekee monikielisyyttä käsittelevää väitöskirjatutkimusta Turun yliopistossa ja toimii toimittajana, kirjoittajana ja kouluttajana.

Lähteet

Kieliverkosto 2016: *Kieliparlamentti 2016: Pohjoismaissa tarvitaan laajaa näkemystä kielitaidosta*. Lehdistöiedote. [Verkkojulkaisu. Viitattu 23.4.2016.] Saatavissa: <http://www.kieliverkosto.fi/news/kieliparlamentti-2016-pohjoismaissa-tarvitaan-laajaa-nakemysta-kielitaidosta/>

Kuukka, Katri – Metsämuuronen, Jari 2016: *Perusopetuksen päättövaiheen suomi toisena kielenä (S2) -oppimäärän oppimistulosten arviointi 2015*. Helsinki: Kansallinen koulutuksen arviointikeskus.

Lehtonen, Heini 2015: *Tyylitellen: Nuorten kielelliset resurssit ja kielen sosiaalinen indeksisyys monietnisessä Helsingissä*. Helsinki: Helsingin yliopisto, humanistinen tiedekunta, suomen kielen, suomalais-ugrilaisten ja pohjoismaisten kielten ja kirjallisuuksien laitos. [Verkkojulkaisu. Viitattu 20.4.2016.] Saatavissa: <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/155659>

Martin, Maisa 1999: *Kielen merkitys siirtolaiselle vauvasta vaariin*. Turku: Siirtolaisuusinstituutti. [Verkkojulkaisu. Viitattu 20.4.2016.] Saatavissa: http://maine.utu.fi/articles/057_Martin.pdf

Opetushallitus 2014: *Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet*. Helsinki: Opetushallitus. [Verkkojulkaisu. Viitattu 21.4.2016.] Saatavissa: http://www.oph.fi/saadokset_ja_ohjeet/opetussuunnitelmien_ja_tutkintojen_perusteet/perusopetus

Sutela, Hanna – Larja, Liisa 2015: *Yli puolet Suomen ulkomaalaistaustaisista muuttanut maahan perhesyistä. Ulkomaista syntyperää olevien työ- ja hyvinvointitutkimus 2014*. 15.10.2015. Helsinki: Tilastokeskus. [Verkkojulkaisu. Viitattu: 23.4.2016.] Saatavissa: www.stat.fi/tup/maahanmuutto/art_2015-10-15_001.html

Vasu 2017 = *Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet*. [Luonnos. 11.4.2016.] Helsinki: Opetushallitus.